

նէն, Հնդկաստանի իշխաններն ալ Պենկալայի մէջ ջարդուեցան. բայց երբոր Հիւմայուն մէկալ գաւառները նուաճելու հետ էր, Պահարի կառավար Սէյր խանը ապստամբեցաւ: Հիւմայուն վրան վազեց, ու Պանգէսի եղերքը մեծ պատերազմ ըլլալով՝ թագաւորը յաղթուեցաւ ու փախաւ գնաց Լահորի երկիրը քաշուելու: Վիչ ատենէն իր երկու եղբարքն ալ իրմէ ապստամբեցան. աս երբոր իմացաւ Հիւմայուն՝ տարի մը Հնդկաստանի սահմանները թափառական պտրտելէն ետքը՝ շատ վտանգներէ ու նեղութիւններէ ազատելով, վերջապէս գնաց Պարսից Պահմասպ միրզա թագաւորին ապաւինեցաւ. ան ալ զինքը ընդունեցաւ, և քիչ մը զօրք տուաւ իրեն որ նորէն իր տէրութիւնը ձեռք բերէ: 1545^{ին} Հիւմայուն նորէն մտաւ Վապուլ, տարիներով իր Վէմրան եղբորը հետ կռուեցաւ, ու շատ անգամ յաղթեց անոր. վերջապէս բռնեց զանիկայ ու աչուընէրը կուրցուց. մնացած ապստամբներուն ալ յաղթելով 1556^{ին} յունուարի 21^{ին} իր պալատին սանդուխներէն վար իյնալով մեռաւ 48 տարեկան: Իրեն յաջորդեց Լքպէր՝ իր տղան:

Հիւմայուն շատ արդարասէր ու մարդասէր էր բնութեամբ. իր ապրուտամբ եղբարցը շատ անգամներեց, և մեծամեծները շատ դժուարութեամբ զինքը համոզեցին որ Վէմրան եղբորը ան պատիժը տայ: Սէրիշթէ անունով Պարսից պատմիչը կ'ըսէ՝ թէ աստղաբաշխութեան ու աշխարհագրութեան մասնաւոր սէր մը ունէր. տարերաց բնութեան վրայ ալ ճառեր գրած ունի, ինչպէս նաև մէկքանի բանաստեղծական գրուածքներ: Թագաւոր ըլլալուն պէս եօթը հատ սրահ շինել տուաւ, ամէն մէկուն մէջ մէյմէկ մոլորակաց գունտերը դրած: Օրապետները հրատի սրահին մէջ կ'ընդունէր. դատաւորները փայլածուի սրահին մէջ. իսկ դեսպանները՝ բանաստեղծներն ու

ճանապարհորդները լուսնի սրահին մէջ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՐԵՐԱՐ

ՏԵԳՐԱՆ Ա:

ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ մէջ, կ'ըսէ Խորենացին, իմաստուն քաջութեամբ անուանի եղող աս իրեքն են, Հայկ՝ Լըամ և Տիգրան. ասոնց մէջ ալ Տիգրան ու միայն իրեն սիրելին է, հապա նաև իրմէ սերած ազգին. մանաւանդ թէ ինչպէս նոյն հեղինակը կը զուրցէ, ամենուն սիրելի՝ որոնք քաջութեան և խոհեմութե յարգը կը ճաննան:

Լըամէն 1200 տարիի չափ, ու Պարոյրէն՝ որ մեր առջի թագաւորն էր՝ 140 տարի ետև Տիգրան Լ, սակաւակեաց Երուանդայ որդին՝ ելաւ Հայաստանի աթուռ. և աս թագաւորին վրայ որ բոլոր աշխարհիս երևելի իշխաններուն մէկն եղաւ՝ հաւասար կը փայլէին բնական կատարելութիւններ, լաւ քաղաքագիտութիւն, անյաղթելի և քաղցր հայրենասիրութիւն:

Լն գեղեցիկ կատարելութիւնները մէկ կերպով մը դրսէն ալ փայլեցընելու համար՝ բնութիւնը Տիգրանայ դրսի կերպարանքն ալ զարդարեց. դիւցազնական հասակ մը ունէր՝ առանց վայելուչ չափէն դուրս ելլելու. մեծղի ու յաղթանգամ մարմին, բայց արագաշարժ ու թեթև. «Լնձնեայ, թիկնաւէտ, առոյգանձն, գեղեցկոտն», մէկ խօսքով, կտրճութիւնը շնորհաց հետ միացընել ուզող պատկերահանը՝ կարելի է թէ քան զՏիգրան լաւ օրինակ չէր կրնար գտնել. լայն ճակատն ալ կը ցուցընէր իր ծաղկած մտքին ընդարձակութիւնը. թէպէտ և սուր միտք ունէր, բայց վերի վերոյ քննութեամբ բան չէր ընէր. մտքին պէս լեզուն ալ հարուստ էր խօսուածքի մէջ. «Խոհեմագոյն, մեծիմաստ, պերճաբան»:

Իսկ կատարելութիւնները՝ միայն իր

ներքին կատարելութեանցը քով պըգտիկ էին : Ինուութենէն առնուած ձիւքերը՝ հանքէ ելած ոսկի են . կըթուութիւնը անոնց բովքն է՝ որ կըզտէ և կըփայլեցընէ զանոնք : Տիգրան ալ այնպէս ըրաւ իր ձիւքերը . հայաստանի վրայ թագաւորելէն առաջ՝ ջանք ըրաւ իր անձին վրայ թագաւորելու . թշնամիներէն առաջ՝ բնութեան ապստամբ կիրքերը ոտքի տակ առաւ . երիտասարդութեան ատենն ալ՝ հարկատու ազգերուն հարստութեամբը լցուած ատենն ալ՝ մարդավայել պարկեշտութեան չափը չանցուց : Եւ ատ հեռու էր ան հին արեւելեան՝ թագաւորներէն , մանաւանդ իր դրացի Վարաց թագաւորներէն , որ իրենց բոլոր մեծութիւնը զեղիւթութեամբ կ'ուզէին վայելել : Տիգրան լաւ գիտէր՝ թէ մարդուս մարմինը որչափ ալ կատարեալ ըլլայ , թագաւորողը մարմինը պիտի չըլլայ , հապա իր վսեմ միտքը , իր հոգին . ուստի մարմնոյն ախորժակացը վրայ այնչափ միայն հոգ տարաւ՝ որ չափ որ հեծեալը իր ձիուն վրայ կը ցուցընէ՝ որ զինքը լաւ քաջընէ , և չէ թէ ախորժին թագաւոր ընէ :

Իր վրայ ըրած մտադրութիւնը՝ իրեն գիւրդին ճամբայ մը բացաւ զուրիշներն ալ քննելու . ամէն երակ զըննեց , մարդուս բնութիւնը ճանչցաւ , տեսաւ որ մեծն ալ պզտիկն ալ նոյն սիրտը ունին , ամէնքն ալ նոյն վսեմութեան տէրն են՝ թէ որ իրենց հանճարը մշակեն , կամ գոնէ ամէնքն ալ նոյն բարձրութեանը կըփափագին . անոր համար ոչ մարդահաճութեան և ոչ արհամարհանաց կերպ մը բանեցուց . մեծին պատիւը կուտար , պզտիկին իրաւունքն ալ մեծ կը ճանչնար . առանց քննելու մէկը պաշտօնի մը չէր հասցընէր . “ Երգարաւ ,

“ դատ և հաւասարասէր կշիռս ու
 “ նելով յամենայնի , զամենայն ու
 “ բուք կենցաղ մտացն լծակաւ կշռէր .
 “ ոչ ընդ լաւագոյնսն խանդայր և ոչ
 “ զնուառտսն արհամարհէր , այլ ա-

“ մենեցուն հասարակաց հնարէր ըզ-
 “ խնամոցն իւրոց 'ի վերայ տարա-
 “ ծանել զգեստս ” :

Իսկէ աւելի տաք սրտով հայրենասիրութիւն չկրնար ըլլալ , որ ամենուն վրայ հաւասար խնամք ունենայ , իբրեւ զամէնքը մէկ վերարկուի տակ առնելով՝ գթած մօր մը պէս . բոլոր հայաստանը մէկ մարդու մը պէս կը նայէր , և ամէն մէկն ալ բոլոր աշխարհին պէս . ասով նաև ընդհանուր ազգին երջանկութեանը պատճառ եղաւ : Երբքին երջանկութեանը համար կարճ խօսքով մը կ'ըսէ պատմիչը , թէ “ Խաղաղութեան և շինութեան բերող . իւրով և մեղու ” զհասակս ամենեցուն պարարեալ , որով կ'իմացուի թէ անոր ըրած պատերազմներուն վախճանն ալ՝ աշխարհին ապագայ խաղաղութեանը համար էր . ան խաղաղութեամբ եկաւ հայաստանի ամէն տեսակ յաջողութիւնը , որով քաղաքականութիւնն առաջ գնաց , և հարկաւոր շինութիւններ եղան : Տիգրան բաւական չտեպելով որ հայաստան պարզ շնորհք մը առնէ , ուզեց որ փառաւոր ալ երևնայ քովի ազգերուն . ուստի հանքերը բանեցընելու ետեւէ եղաւ . և աս բանիս յորդորելու համար՝ թողուց որ խտրութիւն չըլլայ ազնուականի և ռամկի մէջ , հապա ով որ ջանքով ձեռք ձգէ նէ՝ ուզածին պէս հագուի կապուի . մանաւանդ թէ կարօտներուն պիտոյքն ալ ինքը կը լեցընէր , վասն զի իր սիրելի ազգին պակսութիւնը՝ իրեն պակասութիւն կըսեպէր . “ Երով տգեղագոյնքն իբրեւ ” զգեղաւորս երևէին սքանչելիք , և “ գեղաւորքն ըստ ժամանակին առ “ հասարակ դիւցազնացեալք ” : Եւ շնամեաց աւարներէն ալ անշուշտ բաժին կը հանէր ժողովրդեան , որովհետեւ ինքը ժողովրդեան թագաւորն ու հայրն էր :

Եւ նոյն հոգը ցցուց Տիգրան նաև զինուորութեան վրայ . զօրաց մէջէն թուլութիւնները վերուց , նոր կարգ

կանոն դրաւ, ձիաւորներուն թիւը աւելցուց. նետ ու պարսաւտիկ, թուր ու նիզակ գործածողները ստէպ կըր. թուրթեամբ անանկ վարժեցուց՝ որ ամէն զարնուածք իր նպատակին կը հասնէր. երկաթեղէն զրահներն ալ շատցուց, անանկ որ միայն Հայոց բանակին տեսքը, կ'ըսէ պատմիչը, տեսնողներուն սիրտը կը վախցընէր։ Մանկ կըրթուած ու աշխոյժ զօրքերով թիւրերուն պէս՝ չորս դիւ ազգաց իմացուց թէ Հայաստան այնպիսի խելացի առաջնորդի մը ձայնը լսելու հմրադէկ արթուն էր. և ինչ որ ուրիշները իր աշխարհքէն առեր էին՝ զանոնք ետ դարձընելէն զատ, անոնց երկիրներէն ալ առաւ՝ այնչափ տարուան փնտսները լեցընելու հմր. փոքր Հայոց կողմերէն ինչուան՝ Յունաստան վաղեց, շատ Յոյներ իր ձեռքին տակն առաւ։ Մով ազգը անուանի ու փառաւոր եղաւ. քովի ազգերը, և մանաւանդ անոնց իշխաններն ալ աչուընին բացին։

Մտնցմէ մէկն ալ էր Սարաց Մթգահակ թագաւորը, որ չար նախանձով կը նայէր Տիգրանայ վրայ. կ'ուզէր որ Սեբրովթի և Վինոսի պէս փորձ մը ընէ, բայց իմացաւ որ դիմացը նոր Հայկ մը՝ նոր Մարմ մը պիտի ելլէ. մանաւանդ երբոր ան ալ լսեց թէ իր թուր Վիւրոս Տիգրանայ հետ միաբաներ է, ալ բոլորովին մտմտուքով պաշարուած՝ ուղեց որ կտրձու թեամբ չկրցածը՝ խաբէութեամբ առաջ տանի. և իրաւ անանկ խորամանկ հնարք մը գտաւ, ուսկից խալտիլ անկարելի էր՝ թէ որ ազգասիրութիւնը Հայոց արքունեացը մէջ արմատացած ու ծաւալած չըլլար։

Մէկ ահաւոր երազ մը պատմեց Մթգահակ իր մեծերուն, որուն մէջ կը գուշակէր թէ Տիգրան զինքը պիտի մեռցընէ. աս երազը ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ իր կասկածը, և հնարք մը իր իշխանները համոզելու որ դէմ չըկենան իրեն՝ թէ որ Տիգրանին աղաչէ իր Տիգրանուհի քոյրը իրեն կին տալու. և ինդիրքը ըրաւ՝ շատ ընծա-

ներ խրկելով մեր թագաւորին։ Տիգրան աս բանիս վրայ կրնար կասկածիլ. բայց ուրիշ կողմանէ ալ գիտէր որ Մթգահակ իրաւքնէ իր քրոջը վրայ աչք ձգեր էր, որուն գեղեցկութիւնը և խելքը հռչակուած էր. խրկեց Տիգրանուհին որ Սարաց թագուհի եղաւ. և աս կերպով, կ'ըսէ պատմիչը, Մթգահակ իրեն չարութեան ոստայնը հիւսեց. և սակայն առջի բռնուողըն ալ ինքն եղաւ իր որոգայթին մէջ։ Բայց առջի հնարքէն վեր խորամանկութիւն մըն ալ բանեցուց՝ զՏիգրանուհին խաբելու համար. և իրաւքնէ անկէ մեծ հնարք չէր կրնար գտնել կնկան մը համար. այսինքն, ուղեց նախանձ ձգելանոր մէջ ու Տիգրանայ Օարուհի կնկանը մէջ.

«Վայէ, ըսաւ, անիկայ կ'ուզէ Սարաց վրայ ալ թագուհի ըլլալ. թէ որ դու այդչափ ցածութիւն յանձն կ'առնես որ մեր պատիւն ալ մեր սէրն ալ արհամարհես, ու թողուս որ քու հաւասար ընկերդ Միայի առաջին թագուհին ըլլայ, գնա միաբանէ քու եղբորդ հետ. թէ չէ՝ մեզի խորհուրդ մը տուր, ինչ ընելու է»։ Մի խօսքը ուրիշ բան ըսել չէր, բայց եթէ պէտք է որ եղբորդ դէմ ելլելը յանձն առնես։ Տիգրանուհին իմացաւ որ երկու թրի մէջ ընկեր է. արդարութիւն ու հարազատութիւնը ընտրեց. վեր 'ի վերոյ խօսքերով Մթգահակը հանգչեցուց, և եղածը գաղտուկ իմացուց իր եղբորը։

Մթգահակ անկասկած խաբէութեամբ դեսպան խրկեց Տիգրանայ որ յանձն առնէ գայ հարկաւոր բանի մը համար բերնէ բերան խօսելու։ Տիգրանայ վսեմութիւնը չէր կրնար կեղծաւորին հետ կեղծաւորութիւն ընել. պատասխան գրեց՝ թէ «Մի քու միտքդ իմացեր եմ, ու կուգամ հետդ տեսնուելու, բայց չէ թէ այն պէս՝ ինչպէս որ դուն կ'ուզէիր»։ Շուտ մը Հայերը, Սարացիք, Մղուանք և ուրիշ հպատակ զօրքերը ժողվեց, Վիւրոսն ալ կանչեց պարսիկ զօրքե-

րովը, վազեց Սարաց սահմանները, հինգ ամիս վախով պաշարեց Մ. Գազակն ալ՝ անոր գունդերն ալ. բայց համարձակ պատերազմ չըրաւ, վասն զի ինքը աւելի մեծ վախ ունէր... Եւ վախն ան էր, որ չըլլայ թէ ինչպէս Մ. Գազակ մտածեր էր՝ զՏիգրանուհին մեռցնէ բարկութենէն. ուստի այնչափ դանդաղելովը Մ. Գազակը սուտ վստահութեան մէջ ձգեց, և կրցաւ կերպով մը փախցնել քոյրը անոր ձեռքէն։ Երջը համարձակ զարնուեցաւ թշնամւոյն հետ, և պատերազմը եղաւ՝ ինչպէս որ կտրիճներու կը վայլէր։ Տիգրան իր ձեռքովը Մ. Գազակը գետին փռեց, անոր շատ երկիրներուն տիրեց. անոր Բնոյշը սուլած մայրը ընտանիքովը գերի բրաւ. Բնիան նոր խռովութենէ մը ազատեց, ևս առաւել իր ազգը. և իր գովեստը հեռու աշխարհքներ լսեցին։

Իսկ Տիգրանուհւոյն ազգասիրութեանը փոխարէն, որ անիկայ բոլոր Բնիոյ թագուհի ըլլալէն վեր դրեր էր, իր շինած Տիգրանակերտ քաղաքը քովի գեղերովը՝ անոր տուաւ։ Եւ այսպէս Տիգրան և Տիգրանուհի գեղեցիկ հայրենասիրութեամբ ամէն բանի յաղթելով, ու միայն մէկմէկէ նոյն սիրոյն մէջ յաղթուած մնալով, իրենց նոր փառք մը աւելցուցին, և ազգին՝ դիւցազներգական անմահ յիշատակ մը թողուցին։

1. Քսենոփոն Տիգրանայ, Մ. Գազակայ, և Նիւրոսի վրայ օտար բաներ կը պատմէ՝ վիպասանից ունով, որ գեղեցիկ զուրցումներն են. բայց մենք ճշմարտութիւնը աւելի գեղեցիկ ծանօտելով, չենք հեռանար Մարիբասէն։ Չուզեցինք ալ հոս անոր պատճառը քննել, որովհետեւ մեր նպատակէն դուրս է. բայց եթէ բանասէր մը հետաքրքրութիւն ունի, կրնայ հայոց պատմութեան մէջ աս բանիս վրայ շատ տեղեկութիւն գտնել (հատ. Լ՝ 183-196)։

Պատճառ:

ՊԱՃԱՃ կ'ըսուին այնպիսի մարդիկ որ չորս ոտնաչափէ ցած են. և ինչպէս որ վեց ոտնաչափէ վեր եղող հսկայ մարդիկ ամէն ատեն երեցեր են՝ ըսինք, այնպէս ալ գաճաճներ եղած են ամէն ժամանակ։ Բայց հիներէն ոմանք, ինչուան նաև Բրիստոտէլ, կը յիշեն թէ թզուկ ազգեր ալ կան եղեր։ Եւ որ վիպասաններէն ոմանք ալ գաճաճ ժողովուրդներու բաներ կը պատմեն. բայց ասոնք զուարճութեան համար հնարուած պատմութիւններ են։ Եւ յայտնի է որ կարճահասակ ժողովուրդ կայ մասնաւոր կլիմայի տակ. ինչպէս են Եւրոպայի հիւսիսային ծայրը բնակող լաբոնիացիները, որոնց մէջ քիչ կը գտնուի 5 ոտք հասակ ունեցող. ասոնցմէ ալ կարճ կը սեպուին Վիքիկէի Սատակասգար կղզւոյն Վիմոսը սուլած ժողովուրդը, որոնց մէջ 4 ոտնաչափէն աւելի հասակ ունեցող քիչ կայ. և ինչուան 2 $\frac{1}{2}$ ոտնաչափ հասակով մարդ կը գտնուի մէջերին. ասոնց թւերը բնականէն աւելի երկայն են ու ինչուան ծունկերը կը հասնին։ Եւ թովպիոյ մէջ ալ Վեքինեան ըսուած ժողովուրդ մը կը յիշուի գաճաճ։

Պատճաճները սովորաբար մարմնեղ կ'ըլլան, խոշոր գլխով, կարճ սրունքով. թէպէտ և կլիման և սրունքը կրնան ազդեցութիւն մը ունենալ ասոնց վրայ, բայց թէ ինչ կերպով չիմացուիր. վն զի նոյն կլիմաներուն տակ կը ուրիշ ազգեր կան որ անոնց նման չեն։ Թէ որ լաբոնիացիք ցուրտէն և նստողական կեանք անցընելէն կարճ կը մնան, ինչու համար Վիմոսներն ալ կարճըլլան՝ որ տաք երկրի բնակիչ են, և տաք բնութիւն ունին։ Եւ ալ կայ որ ոգելից ըմպելիքը, ինչպէս է օղին, շատ կարճ կը թողու մարդու հասակը։ Պատճաճները ընդհանրապէս կասկածոտ, բարկացող, տոգոհ ու մաղձոտ մարդիկ կ'ըլլան, և տղայական փափաքներ և զրօսանքներ կը փնտռեն ինչ